

մարէն ինչուան Ռիօ-Նէկրոյ 1800 ծովային փարսախ է, իսկ Ռիօ-Նէկրոյէն ինչուան Լրէնշանտիա, 1300 : Ընդ գնելով թէ նոյն մետէորան մի և նոյն միջոցին՝ այսչափ մէկմէկէ հեռու տեղեր երեւեր է, որ է ըսել 921,000 քառակուսի փարսախ տարածութեամբ տեղ, պէտք է հետեւցնել ուրեմն թէ, 411 փարսախ բարձրութիւն ունի եղեր աս օդերեւոյթս :

Ինչպատեղաց ու իրենց տեղականութեանը վրայ եղած վերջին դիտողութիւններով ապացուցուած է թէ՛ անկաստղները մեր մթնոլորտին ամենէն բարձր տեղումն են, հիւսիսայգի և նուրբ ամպերուն մէջ տեղերը : Ըստնցմէ մօտիկ երեւցածները 14,000 գրկաչափ, կամ որ նոյն է հինգ փարսախ բարձրութիւն ունին : Իսկ համեմատութեամբ աչքի ամենէն աւելի երեւցածները երեսուն փարսախը չեն անցնիր : Տրամագիծնին ընդհանրապէս հարիւր ոտքէն աւելի է, և այնպէս երազ են՝ որ ակնթարթի մը մէջ երկու փարսախի չափ տեղ կ'ընթանան : Ընթացքնին գրեթէ ուղղահայեաց է, 50 աստիճանի անկիւն մը կը ձեւացնեն գազաթնահայեաց գծին վրայ : Ըստնցմէ կը հետևի թէ անկաստեղք՝ օդաքար կամ շանթաքար բուռածները չեն, որոնք երկայն ատեն շրջան ընելով մեր մթնոլորտին եզերքը, յանկարծ օդուն հետ սաստիկ շփուելով կը փայլին և վերջապէս երկրիս վրայ կ'իյնան :

Եթէ ուզենայինք աս մետէորաներուն ինչ բան ըլլալուն և ուսկից առաջ գալուն վրայ խօսիլ, խիստ երկայն կ'ըլլար, և որոշ բան մ'ալ չէինք կրնար զըրուցել : Վասն զի ինչպէս կ'ըսէ Պ. Տումպոլդ և ուրիշ իրեն պէս բազմազէտ իմաստուններ՝ թէ մետէորաներուն վրայ այնչափ տեղեկութիւն ունինք մենք հիմա, որչափ որ ունէին Լնաքսագորայ ժամանակ :

Խօսքերնուս վերջ չտուած՝ համառօտ տեղեկութիւն մ'ալ տանք դարձեալ մէկ ուրիշ օդերեւութի մը վրայ, որ երեւցաւ 1771ին յուլիսի 17ին, գիշե-

րուան ժամը տասնուկիսուն, որ և մի և նոյն միջոցին տեսնուեցաւ Լոնտրա, Բարիզ, Տիփոն, Դուր, Լիոն, և նոյն իսկ դեռ աւելի հեռու տեղումնք : որով կ'իմացուի ինչ աստիճանի մեծութիւն և բարձրութիւն ունենալը : Ընթով երեւցածին համեմատ մէկ ոտք տրամագիծ ունի եղեր, ու առաջ երթալու շարժմունքն ալ շատ երազ ընթացքը հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ 'ի արեւելեան հարաւ : փայլը՝ արհեստական ռումբի մը չափ կայ եղեր, իսկ չորս կողմը ձգած լոյսը շատ տեղ սաստիկ տարածուն : Բարիզ՝ որոտման պէս ձայն մը լսուեցաւ, որով կը կարծուի թէ այս ճայթմունքս 10 կամ 12 փարսախ հեռաւորութենէ եղած ըլլայ :

Հիշատակարան :

Հիւանդանոցն է այն հասարակաց տեղն ուր ձրի կ'ընդունուին և կը հագացուին աղքատ հիւանդները : Հիներուն՝ այսինքն հեթանոսաց՝ անծանօթ էր հիւանդանոց շինելու սովորութիւնն, որ քրիստոնէական աստուածավայելսիւրոյն արգասիքն է . հիւանդանոցներու հիմնարկութիւնը բուն Երեւելք սկսած է նախ, ուր որ քրիստոնէայ կայսերք Դ և Ե դարուն մէջ սկսան շինել : այնպէս որ Ե դարուն՝ միայն Կոստանդնուպօլսոյ մէջ 35 հիւանդանոց կար և մէկ մ'ալ յիմարանոց : Երկրորդ և Երկրորդ սկսեցին շինելու Երեւելք Երեւելքի տոնէական կրօնքը մտուց այս գովելի սովորութիւնսնաւ Երեւելք ալ : Փաբիօլա հռովմայեցի բարեպաշտ տիկինը շատ հիւանդանոցներ շինեց Երեւելքի մէջ Դ դարուն վերջերը : Սկզբան հիւանդանոցներուն մատակարարութիւնը քահանայից և սարկաւագաց ձեռքն էր : Երկրեցիներուն մօտ կը շինէին հիւանդանոցներն, և յաճախ Տոն կամ Օրէվան Աստուծոյ անուամբ կը կոչէին զանոնք : Երկնայի եկեղեցական ժողո-

վը հիւանդանոցներուն մատակարարութիւնը այլ և այլ տեսութեանց համար աշխարհականաց յանձնեց 1311^{ին}, որոնք երդունցան հաւատարմութեամբ ամէն տարի հաշիւ տալու։ Օնոյնը հաստատեց նաև Տրիտենդեան ժողովքը։ Փրանկիսկոս Ի. և Հենրիկոս Ի. աս բանիս նկատմամբ այլ և այլ հրովարտակներ հրատարակեցին, որով մատակարար ընտրելու իրաւունքը՝ հիւանդանոցաց բարերարներուն շնորհեցին, և եթէ մասնաւոր բարերար չունենան՝ Վաղղիոյ մեծ Սղորմա բաշխն ընտրէ և մատակարարներն ալ իրենց վարչութեան հաշիւը տան, որոնց պաշտօնն իրեք տարի տեւէ միայն, ու քաղաքացիներէն ընտրուին։ Վաղաքական պատերազմներու միջոց՝ աշխարհականաց ձեռքն եղած մատակարարութիւնը սկսաւ զեղծանիլ։ Հենրիկոս Ի. ջանաց նորոգելու, և Սարիամ Սէտիջի 1612^{ին} հաստատեց մասնաւոր ժողովք մը զասոնք բարեկարգելու համար, թողնէ ճշմարիտ անուամբ։ Սուգովիկոս ԺԴ^{ին} և Սուգովիկոս ԺԵ^{ին} այլ և այլ հրամանագիրներովը շատ կարգաւորութիւններ եղան հիւանդանոցներուն մատակարարութեան մէջ։ Սոյնպէս Սուգովիկոս ԺԶ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, և մատակարարութեան վարչութիւնը մէկ իշխանութեան տակ ձգեց։ Սոյնպէս թէ Վաղղիոյ յեղափոխութեան ատեն և թէ անկէ վերջը հետզհետէ շատ փոփոխութիւններ եղան հիւանդանոցներուն մատակարարութեւր վրայ։

Ի սկզբան Վաղղիոյ եպիսկոպոսները կը հայթայթէին հիւանդանոցաց և հիւրանոցաց ծախքն, եկեղեցեաց տրուած ողորմութենէն մաս մը հանելով։ Բայց երբ եկեղեցականք հաստատուն եկամուտ մը ունեցան, ան ժամանակ իրենց եկամտից չորրորդ մասն այս բարեգործութեան սահմանուեցաւ։ Սերջը 1699^{ին} Թատերաց վրայ մասնաւոր հարկ մը դրուեցաւ հիւանդանոցներու համար։ Իսկ 1793^{ին} բոլոր հիւանդանոցաց ստացուածքները

յարքունիա գրաւուելով տերութիւնը վրան առաւ անոնց հարկաւոր եղած ծախքն, և ինչուան հիմա նոյն կերպով առաջ կ'երթայ, թէպէտ և տրուած ստակը շատ չափաւորուած է առջինին համեմատութեամբ։

Ներկայն ատեն հիւանդանոցային ծախքերը ինքնամոյր յանձնուած էին հիւանդանոցները։ Եւ զարուն սկիզբը իարերար եղբարց յանձնուեցաւ, անկէ ետքն ալ այլևայլ տեսակ կրօնաւորաց ձեռքն անցաւ։ Իսկ 1800^{ին} հիւանդանոցներու ներքին ծառայութիւնը հիւրենկալ քերց տրուեցաւ, որոնք 1809^{ին} մասնաւոր հրովարտակով մ'ալ հաստատուելով, մինչև հիմա իրենց ձեռքն է։

Հիւանդանոց հասարակաց։ Սուգովիկոս ԺԴ հաստատեց զայս Սարիզու մէջ մուրացկաններու համար, և միանգամայն կարգուած մուրացկաններուն օգնութիւն մը ընելու անոր եկամուտովը։ 1680^{ին} հրովարտակովը թոյլ տրուեցաւ հիւանդանոցն ընդունելուն աւելցնել տղայք, ծերերը, պառաւներն և լուսնոտները, բայց միայն՝ Սարիզու շրջականերէն։ Սոյս հիւանդանոցը 1789^{ին} 3,550,000 ֆրանգի չափ եկամուտ ունէր, բայց խռովութեան ժամանակ գրեթէ բոլորն ալ կորսուեցաւ, իսկ երբոր 1800^{ին} ամէն բան կարգի դրուեցաւ, նորէն հաստատուեցաւ այս բարեգործական գործն ալ։

Հիւանդանոց ղեկաւորականաց, ուր տեւութեան ծախքովը կը դարմանուին հիւանդ և վիրաւոր զինուորները։ Հենրիկոս Դ առաջինն եղաւ որ հաշմանդամ զինուորաց համար շինեց Գլուսթ Կոալ ըստածները։ Բայց բուն զինուորական հիւանդանոցներուն կարգաւորութիւնն եղաւ Սուգովիկոս ԺԴ և Սուգովիկոս ԺԵ ժամանակ։ Սուգովիկոս ԺԵ թագաւորութեան վերջերը 100^ե չափ այս տեսակ հիւանդանոցներ կը համրուէին Վաղղիոյ մէջ։ Հիմա ցամաքային զինուորութեան համար եղած հիւանդանոցներուն թիւը 42^ե կը հասնի, որ գլխաւոր բերդաքաղաքաց մէջ են. որոնց մէջ 18,000 անկողին կայ

Հիւանդաց համար : Երոնց մատակարարութիւնը գնդապետաց ձեռքն է . բը-
ժիշկները, վիրաբոյժները, գեղագործ-
ները, գարմանիւններն և հիւանդապահ-
ները բոլորն ալ զինուորական են : Կո-
վային զինուորութեան հիւանդանոցնե-
րը չորս են՝ չորս զխաւորն աւահանգիստ-
ներուն մէջ, որոնք են Երպուր, Պրեսի, Սոլիսի և Գուլիս, որոնք
5,000 հիւանդ կրնան ընդունիլ, և
ծառայողներն են քորը ոլորմութեան
և ուրիշ հիւանդապահ :

Ազգային քարեգործութիւնք :

Գաղղիոյ հիւանդանոցաց վրայ հա-
մառօտմը տեղեկութիւն տալէն վերջը,
աւելորդ կը սեպենք Լաբոպայի ուրիշ
ազգաց հիւանդանոցներուն վրայ խօսի-
լը, որոնք քիչ շատ Գաղղիոյ մէջ եղած
ներուն նման են . ան պատճառաւ հա-
րւանցի մը խօսինք մեր ազգին հին ա-
տեն աս մասիս մէջ ունեցած բարեգար-
դութեանը վրայ, որ իրօք նախանձելի
օրինակ մը պէտք է ըլլայ մեզի :

Ի պատմութենէ գիտենք որ այս կող-
մանէ մեր ազգին անմահ բարերարն է
Սեծն Երեսէս որ բոլոր Հայաստան
ճոխացուց տեսակ տեսակ բարեգործա-
կան տեղերով :

Սեծն Երեսէս երկար ատեն Զու-
նաստան կեցած ըլլալով, տեսած էր այս
տեսակ բարեգործական տեղեր . ուստի
երբոր հայրսպետութեան աթոռը նըս-
տաւ, առաւելաւն հանդերձ ուզեց զա-
սոնք Հայաստանի մէջ ալ հաստատել :
Ազգային ժողովք մը ըրաւ Տարօն գա-
ւառն Լշտիշատ գեղին մէջ եկեղեցա-
կաններով և աշխարհականներով, և
ժողովքին մէջ ազգային բարեկարգու-
թեանց վրայ խորհելով՝ որոշուեցաւ որ
ալ մուրողութիւնը վերցուի Հայա-
ստանէն, և բորոտները չճալածուն
որոնք առաջ իբր արգելեալ յօրինաց
կը հալածուէին, և քաղաք չէին կրնար
մանալ, որպէս զի իրենց ախտն ուրիշ
չանցնի . ուստի ասոնց ամենուն համար
շինուեցան առանձին առանձին հասա-

րակաց տեղեր, զորոնք հարկ համա-
րեցանք մի առ մի յիշելը :

Լշտապանոց : “Հրամայեաց, կ’ըսէ
Խորենացին Սեծն Երեսէսի համար,
“ ըստ գաւառաց գաւառաց շինել աղքա-
տանոցս, ի խորշս և ի գերծ տեղիս...
զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ ի
բաց, և նոքա մի ելցեն ըստ բնակու-
թիւն իւրեանց : ” Երեսէս և Բուզանդ
կը յիշէ զասոնք ըսելով, “Հրամայէր
շինել աղքատանոցս : ”

Հիւանդանոց : Լաւանձին տեղ մը
Բուզանդ հիւանդանոց անուամբ տե-
ղեր կը յիշէ . “ Լա յամենայն աւանս
էր շինեալ նորին Երեսէսի և հիւան-
դանոցս : ” Խորենացին առանձին չի-
շէր զասոնք . որով կը տեսնուի թէ աղ-
քատանոցներուն քովը շինուած էին հի-
ւանդանոցներն, և կամ իրարու մօտ,
որ Խորենացիին այս խօսքէն ալ կրնայ
հասկըցուիլ, որ աղքատանոցները յիշե-
լէն վերջը կը յաւելու . “ Օի փոխա-
նակ հիւանդանոցացն Զունաց լիցին ի
մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց : ”

Ուրիշանոց, այսինքն բորոտներու հի-
ւանդանոց : Բուզանդաւաջիւններէն զատ
կը յիշէ զասոնք, “ Կարգեցին ուրկա-
նոցս : ” վասն զի իրենց տարափոխիկ
ախտին համար չէին կրնար ուրիշ հի-
ւանդաց հետ միատեղ բնակիլ :

Լիւնիւնանոց, Ծերանոց, Որբանոց :
Խորենացին այս տեղերս կը յիշէ այս-
պէս . “ Տեղի սննդեան որբոց և ծերոց և
անունողաց տածումն : ” Իսկ Բուզանդ
կը յիշէ, Որբանոցք և Կարմանոցք ա-
նուամբ տեղեր, որով Խորենացեայն ը-
սածը կ’ ուզէ հաստատել :

Լիւնիւնանոց : Թիւպէտ ասոնց շինութե-
ն վրայ բան մը չեն ըսեր պատմիչները,
բայց բնականաբար առանձին իրենց
բնակութեան տեղ պէտք էր որ ունե-
նային, ինչպէս տեղ մը Պապ Թադաւո-
րին չարութիւնները յիշելով կ’ըսէ Բու-
զանդ . “ Սկսաւ... աւերել զայրե-
նոցս... զոր շինեալ էր Երեսէսի ի
գաւառս գաւառս : ”

Հիւանդանոց : Սեբրոպ պատմիչն ալ
հիւրանոցներուն համար շինեց կ’ըսէ

Ս'եծն 'Երսէս "Ի քաղաքս և յագա-
րակս և 'ի վանորայս", ինչպէս որ կը
յիշեն նաև Խորենացին և Նուզանդ
Օրբարտան, և Օրբարտոյ անուամբ տե-
ղեր:

Պանդոկ: Ղամբորդներու համար
շինուած էին ասոնք, զոր նոյնպէս Ս'ե-
րոպ պատմին յիշէ ըսելով. "Եւ հրա-
մայէր 'ի զերծ տեղիս, և յանցս ճա-
նապարհաց և 'ի գլուխս լերանց պան-
դոկ շինել", իսկ մէկալ պատմիչներն
()տարատուն ըսելով ասոնք ալ անոնց
մէջ կ'իմանան:....

Ս'Տ երջանիկ դար՝ երբոր այս ա-
մենայն բարեզարդութիւնները ունէր
Հայաստան:

Վտանգաւոր դէպք մը:

Ս'օտերս գաղղիական օրագրի մը
մէջ տխուր և զարմանալի պատահար մը
կարդացինք:

Պազղիոյ ընդարձակ անտառներուն
մէկուն մէջ երկայն ատենէ 'ի վեր բազ-
մութիւն մը չորքօտանեաց անխնամ
մնալով բոլորովին վայրենացեր էին, և
որովհետեւ տէրութիւնընոր հրամանով
մը այս անտառիս շրջակայ ձորերն ալ
անոր հետ միացուցեր էր, անոնց տէրե-
րը այս կենդանիներէս փնաս կրելով,
բողոքեր էին տէրութեան, որ հրաման
տուաւ որսալ ու բոլորովին ջնջել այդ
հրէշները անտառին մէջէն:

Իրաւցընէ որչափ ալ գժուարին էր
այս գործս, քիչ ատենէն քանի մը
ցուլ միայն մնացին, զորոնք գժուարին
կ'ըլլար նուաճելը: Եւ ալ տեղեր
թակարդներ լարեցին, բայց երկայն
ատեն յաջող ելք մը չունեցան: ()ր
մը երեկոյեան դէմ այս ցուլերէն մէկը
սաստիկ ծարուած, սովորական վար-
ժած ջուր խմելու տեղը կ'երթար ծարա-
ւը անցընելու. մէյ մըն ալ յանկարծ
ոտուրներէն մէկը թակարդի մէջ բռն-
նուեցաւ, և հոն հսկող պահապանին

չարժմունքէն որ դէպ 'ի իրեն վրայ կու
գար, սաստիկ խրտելով ու շարժելով՝
աւելի ևս թակարդին հանգոյցը պրկե-
ցաւ: Պահապանը մօտենալով եղջիւր-
ներուն չուան մը անցուց ու ցըցի մը կա-
պեց որ հաստատուն կերպով գետին
խոթուած էր, և ինքը փութով քնաց
մերձակայ բնակութիւնները լուր տա-
լու, որ հետը ծգնականներ առնելով գայ
ու այս կենդանիս մօտիկ գեղը տանի:
Հոն գտաւ գլխաւորապէս Պարոն Ս'...
անտառապահը, որ մէկէն քանի մը օգ-
նականներով ճամբայ ելաւ: Երբոր
կենդանոյն մօտեցան, տեսան որ թա-
կարդին կապերը փրցուցեր էր և միայն
եղջիւրներուն վրայի հանգոյցը մնացեր
էր. Պարոն Ս'. մէկէն ուզեց վրան
յարձրկիլ, բայց այն վայրկենին որ զա-
նիկայ բռնելու մօտ էր, ցուլը կատգելով
բոլոր ուժովը խլեց գետնէն չուանին
կապուած ցիցը ու մէկէն զինքը բռնել
ուզողներուն վրայ յարձրկեցաւ, որոնք
արտօրնօք թողուցին ու փախչիլ սկը-
սան:

Պաշտպանաբար Պարոն Ս'. թփուտ-
ներու մէջ մտնել ուզելով՝ յանկարծա-
կի ինկաւ ու գետին փռուեցաւ. ցուլը
մէկէն անոր վրան յարձրկիլն ու իր
եղջիւրներովը օգուն մէջ նետելը մէկ
ըրաւ, որ շատ մը բարձրանալէն ետքը՝
աւազուտի վրայ ինկաւ. ցուլը իմանա-
լով որ մեռած չէ՝ կրկին անգամ մ'ալ
վեր նետեց անտառապահը, և այս ան-
գամուս եղջիւրները խեղճին մար-
մնոյն մէջ մտան: Հոլը ապահով ըլ-
լալու համար թէ արդեօք որսը բոլո-
րովին մեռած է, գետին ձգեց զանիկայ
ու ինքը քանի մը քայլ հեռու երթա-
լով՝ ամենայն ուշադրութեամբ կը դի-
տէր թէ արդեօք կենդանութեան նշան
մը ունի: Պարոն Ս'. որ չէր կարծէր
ցուլին անանկ մօտ ըլլալը՝ թէպէտ և ա-
նոր կատաղի շնչառութիւնը կ'իմանար,
ծայրիւ աչաց ուզեց մէյ մը նայիլ. ցուլը
իմացաւ ու դէպ 'ի վրան գալ սկսաւ.
պարոն Ս'. տեսնելով որ կու գայ՝ մէ-
կէն աչուրները գոցեց ու ահով դու-
ղով ցուլին տալու հարուածին կը սպա-